

İlmî faaliyetlerinin yanı sıra idarî ve kazâî görevlerde de bulunan İbnü'z-Zemlekânî bir sûre Divân-ı İnsâ'da kâtiplik yaptı, Hazine nâzırlığı ve beytülmâl vekâletini ve Şam nâibi Cemâleddin el-Efram'ın divan nâzırlığını yürüttü. 707'de (1307) bir müddet Dimaşk'taki Bîmâristânü'n-Nürî'nin yöneticiliğini üstlendi. Ömrünün sonuna doğru Halep kâdilkudâtılığına (bazı kaynaklara göre kadılığına) tayin edildi (724/1324) ve bu görev sebebiyle üç yıl kadar Halep'te kaldı. Bu sırada Sultâniyye, Seyfiyye, Asrûniyye ve Esediyye medreselerinde ders verdi. 727 Şâban ayında (Haziran-Temmuz 1327) Hanefî fakihî ve Dimaşk kadısı Sadreddin Ali b. Ebü'l-Kâsım el-Basrî vefat edince el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından kendisine Dimaşk kadılığı verilmek üzere Mısır'a davet edilen İbnü'z-Zemlekânî yolculuğu sırasında Bilbis'te vefat etti (16 Ramazan 727/5 Ağustos 1327). Cenazesi Kahire'ye götürülerek Karâfe Kabristanı'nda İmam Şâfiî'nin türbesine yakın bir yere defnedildi. Onun aynı zamanda çok iyi bir hattat olduğu rivayet edilir.

İbnü'z-Zemlekânî, döneminde Şâfiî mezhebinin otoritesi kabul edilmiş, ders verme, fetva ve münazara konusunda başvuru mercii olmuştur. Onu son müctehidlerden sayan öğrencisi Zehebî kendisi için "asrın âlimi" tabirini kullanmış (*el-Mu'cemü'l-muhtaş*, s. 247), çağdaşı Safedî de benzeri ifadelerle yer vermiştir (*A'yânü'l-aşr*, III, 81). Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbnü'z-Zemlekânî'yi Şam bölgesinde Şâfiîler'in öğretim, fetva ve cedelde imamı olarak tanıttıktan sonra özellikle ders verme gayreti, tarzı ve üslûbundan övgüyle söz etmiştir. Eş'arî kelâmını da iyi bilen ve güçlü bir münazaracı olarak tanınan İbnü'z-Zemlekânî'nin, Takıyyüddin İbn Teymiyye ve Sadreddin İbnü'l-Vekîl ile çeşitli konulardaki tartışmaları nakledilmekte (İbnü'd-Devdârî, IX, 133-135), kaynaklar İbn Teymiyye ile olan çekişmesinin husumet derecesinde olduğunu yazmaktadır (İbn Kesîr, XIV, 132).

Bazı görüşleri ve fetvaları kaynaklarda zikredilen İbnü'z-Zemlekânî'nin (Sübkî, IX, 201-206; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 220-221) aynı zamanda iyi bir şair olduğu belirtilmekte, çeşitli beyit ve kasidelerine yer verilmektedir. Cemâleddin İbn Nübâte el-Mısırî onun için bir kaside yazmış, bu kasideye başka şairler tarafından birçok nazîre kaleme alınmıştır (Safedî, *el-Vâfi*, IV, 219-220; Kütübî, IV, 11; İbn Nübâte el-Mısırî, s. 405-407; Sübkî, IX, 193-200).

Eserleri. 1. *'Ucâletü'r-râkib fi zikri eş-refi'l-menâkıb* (nşr. Hayrullah eş-Şerîf, Dimaşk 1414/1993). Hz. Peygamber'in faziletlerine dairdir. Zirikî'nin bu eserin daha önce basılmış olduğunu söylemekteyse de yer ve baskı tarihi vermemektedir. 2. *Tahkîku'l-evlâ min ehli'r-refîki'l-a'lâ fi tafâdüli ehli'l-ülûm ve'l-a'lâ* (Brockelmann, *GAL*, II, 85). Bazı kaynaklarda *Fazlü'l-melek 'ale'l-beşer* adıyla kaydedilen eser de bu kitap olmalıdır. 3. *el-Burhânü'l-kâşif 'an f'câzi'l-Kur'ân* (nşr. Ahmed Matlûb – Hatice el-Hadîsî, Bağdat 1974). 4. *Mevlidü'n-nebî* (a.g.e., a.y.).

İbnü'z-Zemlekânî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *ed-Dürretü'l-muğıyye fi'r-red 'alâ İbn Teymiyye* (Kâtib Çelebi'nin bu isimle kaydettiği risâlenin adı klasik kaynaklarda *er-Red 'alâ İbn Teymiyye fi mes'ele'ti't-talâk* şeklinde geçmektedir), *el-'Amelü'l-makbûl fi ziyâretü'r-Resûl* (*er-Red 'alâ İbn Teymiyye fi mes'ele'ti'z-ziyâre*), *Şerhu Fuşûşî'l-hikem li's-Şeyhi'l-ekber*, *el-Minhâc fi ta'lîkâti'l-ilâc fi 'ilmi'l-Bâh*, *Vefeyâtü'l-a'yân fi't-târîh ve't-terâcim*, *Uşûlü'l-fıkh*, *el-Fetâvâ*, *Şerhu 'Umdeti'l-ahkâm*. Müellif ayrıca Nevevî'nin *el-Minhâc*'i ile Abdülhak el-İşbîlî'nin *el-Ahkâmü's-sugrâ*'sını şerh etmeye ve *el-Ümmü*'ü düzenlemeye başlamış, fakat bu eserleri tamamlayamamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), III, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, I, 507; İbnü'd-Devdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 30, 133-135; Zehebî, *el-Mu'cemü'l-muhtaş bi'l-muhtaddişin* (nşr. M. Habîb el-Hîle), Taif 1408/1988, s. 246-247; a.mlf., *Mu'cemü şüyûhi'z-Zehabî* (nşr. Rôhiyye Abdurrahman es-Süyûfî), Beyrut 1410/1990, s. 540; Safedî, *el-Vâfi*, IV, 214-221; a.mlf., *A'yânü'l-aşr* (nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1410/1990, III, 80-87; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 263-264; III, 24, 79, 315-316, 438; IV, 7-11; İbn Nübâte el-Mısırî, *Divân*, Beyrut, ts. (Mektebetü'd-dirâsâti'l-edebîyye), s. 405-407; Sübkî, *Tabakât*, III, 373; V, 258; VIII, 316; IX, 190-206; İsnvî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1987, I, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 131-132; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, II, 291-293; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine* (nşr. Muhammed Seyyid Câdelhak), Kahire 1385/1966, IV, 192-194; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, IX, 195-196; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Dimaşk 1367/1948, I, 31-33, 194-195; *Keşfü'z-zunûn*, I, 744; II, 1262, 1877; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, II, 212-213; *Fihristü'l-kütübî'l-Arabiyyeti'l-mağfüza bi'l-kütübhâneti'l-Hidiviyye*, Kahire 1308, VII, 659; Brockelmann, *GAL*, II, 84-85; *Suppl.*, II, 76; Kehhâle, *el-Müntehab min mahtûtâti'l-Medineti'l-münevvere*, Dimaşk 1393/1973, s. 7; Zirikî, *el-A'lâm* (Fetullah), VI, 284; Ali Refîî, "İbn Zemlekânî", *DMBİ*, III, 627-628.

H. MEHMET GÜNAY

İBNÜ'Z-ZERKÂLE

(ابن الزرقالة)

Ebü İshâk İbrâhîm b. Yahyâ en-Nakkâş et-Tuleytûlî el-Kurtubî (ö. 493/1100)

Endülüslü astronom.

Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. XI. yüzyılın ilk çeyreğinde muhtemelen Tuleytula'da (Toledo) doğmuştur (İbnü'l-Ebbâr, I, 169). İbnü'z-Zerkâle künyesinin bazı kaynaklarda Zerkâlî şeklinde geçmesinden aslında bir lakap olduğu ("veledü'z-Zerkıyâl", *İhbarü'l-ulemâ*, s. 57) ve muhtemelen "zerkâ" (mavi gözlü) sıfatından Ortaçağ Latincesi'ndeki "-ellus / -el" küçültme ekiyle türetildiği belirtilmektedir (*DSB*, XIV, 592). Latin kaynaklarında adı Azarquiel, Arzachel, Azarchel, Arzakal ve Elzarkal şeklinde geçer. Batılı ilim adamlarının çoğu onu yahudi kimliğiyle tanıtmaktaysa da Fransız ilimler tarihçisi Pierre Duhem, *Le système du monde, histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic* adlı eserinde müslüman olduğunu ispat etmiştir (*İA*, V/2, s. 876).

Sanatkar bir aileden gelen İbnü'z-Zerkâle'nin el sanatlarında gösterdiği maharet, Tuleytula Kadısı Sâid el-Endelüsî'nin hizmetine girmesine vesile olmuş, yaptığı gözlem aletleriyle kısa sürede dikkatleri üzerine çekince kendisine astronomi alanında yetişmesi için imkân tanınarak çeşitli kitaplar sağlanmıştır. 454 (1062) yılında Tuleytula Emîri Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn tarafından kurulan astronomik gözlem heyetinin üyeliğine, daha sonra da başkanlığına getirildi. Tuleytula'nın büyük hayranlık uyandıran su saatlerini imal etmesiyle ün kazandı; Moses ben Ezra (ö. 1135 [?]) bu saatler için yazdığı manzumeye onun adıyla başlamıştır. İbnü'z-Zerkâle'nin saatleri oldukça kesin bir ay takvimini esas alıyordu ve bir ölçüde Avrupa'da XVII. yüzyılda yaygın olan saatlere öncülük etmişti.

İbnü'z-Zerkâle, Kastilya-Leon Kralı VI. Alfonso'nun 1078'de Tuleytula'yı zaptetmesinin ardından Kurtuba'ya yerleşmiş ve çalışmalarını burada sürdürerek Regulus yıldızının boylamını ve gezegenlerin en yüksek noktalarını belirlemiştir. Bazı müellifler, onun son gözlemlerini 480'de (1087) gerçekleştirmiş olmasından hareketle o yıl vefat ettiğini ileri sürmüştürse

İBNÜ'Z-ZERKÂLE

de İbnü'l-Ebbâr, ay ve gün belirterek 8 Zilhicce 493 (14 Ekim 1100) tarihinde Kûrtuba'da (Cordoba) öldüğünü bildirmektedir (*et-Tekmilâ*, I, 170). Yetiştirdiği öğrencilerin en önde geleni Muhammed b. İbrâhim b. Yahyâ es-Seyyid'dir; ancak onun asıl etkisini, daha sonraki astronomlar kuşağından İbnü'l-Kemmâd et-Tûnisî, Bitrûcî, İbnü'l-Hâim, İbn İshak, Ebü'l-Hasan Ali, İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî ve Abraham İbn Ezra üzerinde görmek mümkündür.

Eserleri. 1. *Tuleyûla Zici*. Arapça aslı kayıptır. Biri Gerardo de Cremona, diğeri muhtemelen Sevilalı Juan tarafından yapılmış Latince tercümeleri günümüze ulaşmıştır. Eser Sâid el-Endelüsî'nin gözetiminde başlatılan, İbnü'z-Zerkâle'nin de içinde ve daha sonra başında yer aldığı astronomik gözlem çalışmalarının sonuçlarına dayanmaktadır. Muhammed b. Mûsâ el-Hârîzmî, Bettânî, Hermes ve Sâbit b. Kurre'nin zîçlerinden de faydalanılarak meydana getirilen bu zîç Batı dünyasında çok etkili olmuş, 1140'larda hazırlanan ve *Alfonsine Cetvelleri* yerini alıncaya kadar XII. yüzyıl boyunca bütün Avrupa'da kullanılan *Marsilya Cetvelleri* ona dayanarak düzenlenmiştir. Regiomontanus bu zîci özetleyen bir çalışma yapmış, Copernicus de *De revolutionibus orbium coelestium*'unda ondan bahsetmiştir (Sezgin, VI, 43). Eser hakkında yapılmış modern incelemeler arasında, J. M. Milas Vallirosa'nın *Estudios sobre Azarquiel* (Madrid-Granada 1943-1950) adlı klasikleşmiş eserinin yanı sıra G. J. Toomer'in "A Survey of the Toledan Tables" adlı uzun makalesi (*Osiris*, XV [Bruges 1968], s. 1-174) zikredilebilir. 2. *el-Kânûn*. Müellifin, Proklos'un öğrencisi Ammonios'a nisbet edilen 800 yılının hemen öncesine ait malzemelere dayalı bir almanağı ıslah etmek suretiyle meydana getirdiği eserdir (Sezgin, V, 187). Hipparkhos ve Batlamyus'tan da faydalanılan kitapta, gerek gezegenlere ait değerlerin gerekse trigonometrik fonksiyonların tesbitinde çeşitli kaynak ve yöntemler uzlaştırılmaktadır. Pavialı Johannes'in 1154'te ve Saint Cloudlu Guillaume'un 1296'da Latince'ye tercüme ettiği eser, Jacob ben Tibbon tarafından 1301'de İbrânce'ye ve bunlardan başka Portekiz, Katalan ve Kastilya dillerine çevrilmiş, ayrıca hakkında bir makale kaleme alınmıştır (M. Boutelle, "The Almanac of Azarquiel", *Centaurus*, XIV/1 [Copenhagen 1967], s. 12-

19). 3. *Suma referente al movimiento del sol*. Literatürde İspanyollar'ın verdiği isimle tanınan eser kayıptır; hakkındaki bilgiler *Tratado relativo* (aş. bk.) denilen eserden elde edilmektedir. Kitabın konusu güneş apojesinin hareketi üzerinedir. İbnü'z-Zerkâle bu eserinde, yıldızlara nisbetle güneş apojesinin (medâr-ı şemsin evc noktası) hareketini güneşin tâdil merkezinin yüzyıllık bir değişimi olarak açıklar ki bu keşif onun astronomi ilmine yaptığı en önemli katkıdır. Bu çalışmasıyla yirmi beş yıllık rasatlardan faydalanarak güneş apojesinin öz hareketinin, batıdan doğuya doğru yılda 12.04 saniyelik bir değişim gösterdiğini bulmuştur ki bu değer bugünkü ölçülere göre 11.8 saniyedir. Ondan yaklaşık iki asır önce Sâbit b. Kurre, bu düzensizliğin rasatların duyarlı olmayışından kaynaklanmadığını, bunun kanunlara bağlı bir değişime tâbi olduğunu sezmiş, fakat bir açıklama getirememişti. Öte yandan İbnü'z-Zerkâle, ekliptiğin eğimi rasatları ile daha önceleri bulunmuş değerleri mukayese ederek bu eğimin 23° 33' ile 23° 53' arasında sâldığı sonucuna varmış, bununla beraber yanlış olarak ekinoks (gece ile gündüz eşitliği) noktasının titredüğünü kabul etmiştir. Batlamyus astronomisinde güneşin evc noktası sabit ve tâdil merkezi de değişmez olduğundan bu durumu göz önünde tutarak güneş için yeni bir teori önermiş ve bununla tâdil merkezindeki düzensizliği ortadan kaldırmıştır. Bu teoriye göre medâr-ı şems merkezi küçük bir daire üzerinde hareket ediyordu ve şüphesiz bu görüş Batlamyus'un mekanik sistemine tersti. Zira böylece yırtılma (hark) ve bitişmeyi (iltiyâm) kabul etmeyen Batlamyus'un billûri felekleri dahilinde bir yırtılmayı kabul etmek gerekiyordu. İbnü'z-Zerkâle bu teorisiyle Batlamyus astronomisine büyük bir darbe vurmuş oldu. Nitekim Paris Rasathânesi müdürlerinden Laland, *L'astronomie* adlı kitabının I. cildinde İbnü'z-Zerkâle'nin astronomiye çok önemli bir katkıda bulunduğunu söylemekte ve nazariyesini Copernicus'un kullandığını, Horacius'un aya uyguladığını ve daha sonra da Newton ile Halley tarafından bugünkü astronomiye uyacak şekilde getirildiğini yazmaktadır (*JA*, V/2, s. 877). İbnü'z-Zerkâle'nin bu keşfi *Marsilya Cetvelleri*'nde de gösterilmiş, ayrıca XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Ebü'l-Hasan Ali adlı bir astronom tarafından da açıklanmaya çalışılmıştır (*DSB*, XIV, 593). G. J. Toomer, İb-

nü'z-Zerkâle'nin güneşin hareketi teorisiyle ve bu teorinin Latin dünyasına ve Rönesans astronomi geleneğine etkisiyle ilgili iki önemli çalışma yayımlamıştır ("The Solar Theory of al-Zarkâl: A History of Errors", *Centaurus*, XIV [1969], s. 306-336; "The Solar Theory of az-Zarkâl: an Epilogue", *From Deferent to Equant* içinde, New York 1987, s. 513-519). Julio Samsó ve Eduardo Millas, İbnü'z-Zerkâle'nin bu eserinin astronom İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî (ö. 721/1321) üzerindeki etkisini incelemişler, bu etkinin İbn İshak, İbnü'l-Kemmâd ve İbnü'l-Hâim'in eserleriyle İbnü'l-Bennâ'ya intikal ettiğini tesbit etmişlerdir. Bu çalışma, İbnü'z-Zerkâle'nin kayıp olan eserinin muhtevasını söz konusu etkiler aracılığıyla ortaya koymaya yöneliktir (*Islamic Astronomy and Medieval Spain*, s. 1-35). 4. *Tratado relativo al movimiento de las estrellas fijas*. Yalnızca Samuel ben Yehuda'nın İbrânce çevirisiyle günümüze ulaşan ve literatürde İspanyollar'ın verdiği isimle tanınan eser sabit yıldızlar feleğine ait hareketin, arzın merkezini bir daire veya episikl üzerindeki hareketli bir noktayla birleştiren doğru çizginin hareketiyle belirlendiği tezinin matematik yoluyla ispata çalışmaya tazidir. Önce Sâbit b. Kurre'nin ortaya attığı bu teze titreme (trepidation) teorisi denilmektedir. 5. *Kitâbü'l-'Amel bi's-şafihati'z-Zerkâliyye el-mü'adde li-câmi'î'l-âfâk* (*Kitâbü'l-'Amel bi's-şafihati'z-ziciyyeti'l-mevzû'a li-takviyeti'l-kevâkib*). Batı dünyasında "azafea" olarak bilinen "es-saffiha" adlı astronomi aleti hakkındadır. İbnü'z-Zerkâle, ekvator dairesiyle ekliptik dairesinin stereografik izdüşümlerini bir tür usturlap olan bu aletle birleştirmiştir. İbnü'l-Kiftî, "safihatü'z-Zerkâyâl" dediği bu aletin İslâm coğrafyasının doğu kesiminde uzunca bir süre anlaşılmadığını yazmaktadır (*İhbârü'l-'ulemâ'*, s. 57). Eser iki merhalede geliştirilmiştir. İbnü'z-Zerkâle, 1078'den önce yazdığı ilk risâleyi Tuleytula Emîri Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'a (*eş-Safihatü'l-Me'mûniyye*), daha sonra genişleterek ikinci defa kaleme aldığı nüshayı da el-Mu'temid b. Abbâd'a (*eş-Safihatü'l-'Abbâdiyye*) ithaf etmiştir. Bu çalışmalardan ikincisinin biri 100 bölümlü, öteki altmış bir bölümlü olan iki ayrı şekli bulunmaktadır ve bunların ilki X. Alfonso, Batı ilim âleminde daha etkili olan diğeri ise Jacob ben Tibbon, Moshe Galino ve Guilelmus Angilicus tarafından tercüme edilmiştir. Eseri İbnü'l-Bennâ el-Merrâkûşî *Risâle 'ale's-şafihâ-*

ti'z-Zerkâliyyeti'l-Câmi'a (nşr. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *Mecelletü Da'fe-ti'l-hak*, sy. 241 [Rabat 1985], s. 20-25; sy. 242, s. 19-24; a. m. f., *İlmü'l-mevâkîf: usûlühü ve menâhicühü*, Muhammediye 1407/1986, s. 136-174) adıyla ihtisar etmiştir. Osmanlı Padişahı II. Bayezid'in emriyle Mîrim Çelebi eserin konusunu oluşturan usturlap hakkında Farsça bir risâle yazmıştır; bir nüshası Kandilli Rasathânesi Bilim Tarih Müzesi'ndedir (nr. 120/3). Müellifin bu risâleleri üzerine yapılmış en son çalışma Roser Puig Aguila'a aittir (*Los tratados de cnostruccion y uso de la Azafea de Azarquiel*, Madrid 1987). İbnü'z-Zerkâle'nin safiha adlı aleti, İbn Tîbûgâ (Tayboğa) adlı astronomi bilgininin icat ettiği "şekkâzî" adıyla bilinen kadrânın da temelini oluşturmuştur. İbn Tîbûgâ'nın aletine bu ismi vermesi, safihadan bahseden yazmalarda "şekkâziyye" adının da kullanılmış olmasıyla ilgilidir. 6. *Tratado de la lámina de los siete planetas*. 1081 yılında yazılıp İbn Abbâd el-Mu'temid'e ithaf edilen eserin önemi Merkür'ün yörüngesinin eliptik olduğu iddiasını taşımasıdır. X. Alfonso'nun emriyle Kastilya diline çevrilen nüshada bu husus çizimlerle gösterilmektedir (Samsó – Mielgo, XXV/4 [1994], s. 289-292). İbnü'z-Zerkâle bu eserde, Kepler'in *Astronomia nova*'sında Mars için yaptığını çok önceden ortaya koymuş ve ilk olarak eliptik yörünge kavramına ulaşmıştır. Kepler'in onun bu fikirlerinden yararlanmış olabileceği akla gelse de bu konuda henüz bir delil bulunmamaktadır (DSB, XIV, 594). 7. *Kitâbü't-Tedbir*. Astroloji üzerindedir (Brockelmann, GAL, I, 623). 8. *Kitâbü'l-Medhal ilâ 'ilmi'n-nücüm* (Süleymaniye Ktp., Fâtihi, nr. 3439, vr. 142-150).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ'* (Lippert), s. 57; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilâ* (nşr. Alfred Bel – M. Ben Cheneb), Cezayir 1920, I, 169-170; Suter, *Die Mathematiker*, s. 109-111; Brockelmann, GAL, I, 623; Suppl., I, 862; Sarton, *Introduction*, I, 758-759; Sezgin, GAS, V, 52-53, 187; VI, 41-45, 50-51; J. Vernet, "al-Zargâlî (or Azarquiel)", DSB, XIV, 592-595; Jolio Samsó – Eduardo Millás, "Ibn al-Bannâ", Ibn Ishâq and Ibn al-Zarqâlluh's Solar Theory", *Islamic Astronomy and Medieval Spain* (ed. Julio Samsó), Norfolk 1994, s. 1-35; Julio Samsó – Honorino Mielgo, "Ibn al-Zarqâlluh on Mercury", *Journal for the History of Astronomy*, XXV/4, Cambridge 1994, s. 289-296; Fatin Gökmen, "İbnü'zzerkale", *IA*, V/2, s. 876-878; Muhammed es-Süveysî, "İbnü'z-Zerkâle", *Mevsû'atü'l-hadâretü'l-İslâmiyye*, Aman 1993, s. 262-264.

MUAMMER DİZER

İBNÜ'z-ZEYYÂT, Muhammed b. Abdülmelik (ابن الزيات ، محمد بن عبدالمك)

Ebü Ca'fer Muhammed b. Abdilmelik
b. Ebân b. Ebi Hamza ez-Zeyyât
(ö. 233/847)

Abbâsî veziri, kâtip, şair,
edip ve dil âlimi.

173 (789) yılında Bağdat'ta doğdu. Kerhli zengin bir tüccarın oğlu olduğundan iyi bir öğrenim gördü. İlme, şiir ve edebiyata ilgi duyuyor, babası ise ticaretle meşgul olmasını istiyordu. Halife Me'mûn'un valilerinden Hasan b. Seh'l'i öven kasidesine karşılık 10.000 dirhem ihšana nâil olunca babası meslek seçimi konusundaki ısrarından vazgeçti. Bu olaydan sonra kendini ilmi çalışmalara veren İbnü'z-Zeyyât özellikle nahiv ve lugat alanlarında temayüz etti.

Me'mûn'un halifeliliğinin sonlarına doğru Dîvânü'n-nafakât'ın başına getirilen İbnü'z-Zeyyât, Mu'tasım - Billâh'ın hilâfeti-nin üçüncü yılında vezirliğe tayin edildi (836) ve halifenin ölümüne kadar altı yıl vezirlik yaptı. Bu görevi Vâsiğ - Billâh döneminde de (842-847) sürdürdü. Vâsiğ - Billâh'ın veliht belirlemeden önce vefatı üzerine Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için hilâfet sarayında bir araya geldi. Yapılan müzakereler sonunda Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer, Türk kumandanları tarafından Mütevekkil - Alellah unvanıyla halife ilân edildi. Bu emrivâki karşısında meclise hazır bulunmayan diğer devlet ricâlî de Ca'fer'e biat etmek zorunda kaldılar. Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın kendisinden yana olmadığını farleden Halife Mütevekkil, onu Vâsiğ - Billâh devrindeki bazı tasarruflarını bahane ederek hapsedti; mallarına da el konuldu. Bizzat kendisinin başkalarını cezalandırmak için yaptırmış olduğu çivilî demire asılan İbnü'z-Zeyyât bu işkenceye birkaç gün dayanabildi ve 19 Rebîülevvel 233'te (2 Kasım 847) öldü. Bazı kaynaklarda ölümünden kısa bir süre önce Mütevekkil'e hitaben bir şiir yazdığı, bu şiirden çok etkilenen halifenin İbnü'z-Zeyyât'ın asıldığı yerden çıkarılmasını emrettiği, ancak onun bu emir yetkililere ulaşmadan önce öldüğü kaydedilmektedir.

İbnü'z-Zeyyât'tan kibirli, haşin, halka zulmeden bir vezir olarak bahsedilmektedir. Onun, "Bağışlama insan tabiatının bir zaafıdır" sözü acımasızlığını göster-

mesi bakımından dikkat çekicidir. Vezirliğinin ilk dönemleri olan Mu'tasım - Billâh ve Vâsiğ - Billâh devirleri Mu'tezilî düşünceler ve görüşlerin siyasi iktidar tarafından desteklendiği, halkın ve ulemânın bu görüşleri kabule zorlandığı yıllardı. Bunlar arasında üzerinde en çok durulana, Kur'an'ın mahlûk olduğu ve Allah'ın âhîrette müslümanlar tarafından görülemeyeceği görüşleridir. Me'mûn zamanında başlatılan dinî siyaset ondan sonraki iki halife döneminde de sürdürülmüştür. Siyasi iktidarı desteklediği bu görüşler kabul edilmediği veya aleyhine bir ortam hazırlama teşebbüsüne girildiğinde İbnü'z-Zeyyât tarafından şiddetle bastırılmış ve savunucuları idama kadar varan cezalara çarptırılmıştır. İbnü'z-Zeyyât'ın baskıcı tutumunun diğer bir örneği, Başkadı Ahmed b. Ebû Duâd'ı ve bazı kâtipleri eleştirerek onlara suç isnat etmesi ve Halife Vâsiğ - Billâh tarafından cezalandırılmalarını sağlamasıdır. İbnü'z-Zeyyât özellikle hilâfeti-nin ilk yıllarında Vâsiğ - Billâh üzerinde çok etkili olmuş, halife, İbnü'z-Zeyyât'ın meclise gelişinde herkesin ayağa kalkmasını emretmiştir.

İbnü'z-Zeyyât, devrin ilim ve edebiyat hayatında önemli yeri olan bir devlet adamı idi. Huneyn b. İshak, Câlî'nüs'un *Kitâbü'ş-Şavt (De Voce)* adlı eserini onun adına tercüme ettiği gibi Câhiz de *Kitâbü'l-Hayevân ile Risâletü'l-Câhiz fi'l-gâdab ve'r-rızâ'sını* ona takdim etmiştir. Cehşiyârî, İbnü'z-Zeyyât'ı akıllı, devlet idaresinde mahir, şiir, edebiyat ve hitabet konusunda zamanın en yetenekli siması olarak tanıtır (*el-Vüzerâ' ve'l-kütâb*, s. 64). Ebû'l-Ferec el-İsfahânî de ancak Mu'tasım - Billâh, Vâsiğ - Billâh ve Mütevekkil - Alellah'a kâtiplik yapmış olan İbrâhim b. Abbas es-Süfî'yi ona denk görür. Kullandığı lafızları çok iyi seçen, belâğat hatip ve güçlü şair olarak ün yapan İbnü'z-Zeyyât kitâbet, şiir, edebiyat ve devlet adamlarıyla ilgili mesul ve prensipler, ayrıca riyâset âdâbi mesleğinde zamanının nâdir kişileri arasında yer alır.

İbnü'n-Nedîm, İbnü'z-Zeyyât'ın şiirlerini elli varaklık bir kitapta topladığını kaydeder; bu kitap, Cemîl Saîd tarafından *Dîvânü İbni'z-Zeyyât* adıyla açıklamalı olarak neşredilmiştir (Kahire 1949, 1410/1990). İbnü'z-Zeyyât methiye, mersiye, gazel ve hiciv türü şiirler yazmış, bu şiirlerinde sevgi, hasret, serzeniş gibi konuları işlemiştir. Methiye türü şiirleri kısa kıtalar ve uzun kasideler halindedir. İbn Ebû Duâd'ı hicveden doksan beyitlik man-